

«Манас» эпосунун 1000 жылдыгына карата
өткөрүлүүчү конкурска

М А Н А С И А Н А¹

Элибиздин океанга тете болгон «Манас» эпосу өз кучагына ар кыл маанайдагы тарыхый окуяларды камтып, алардын башаты өтө тереңде жаткандыктан, анда баяндалган окуялар өз мезгилине жараша тарыхка из калтырып келгендигине күбө болуудабыз. Андыктан, «Манас» эпосунун географиясынын чегин Ала-Тоону айланып коюп, өзүбүздүн түшүнүгүбүзгө мурдатан сиңип, бекем орноп калган Кашкар, Кулжа, Бээжин, Самаркан, Букар, Ташкен... менен чектөө өтө эле чекилик болот. Ачык айтканда, анын кучагы Евразиянын төрт тарабына жана Африканын түндүк аймактарын камтыган мейкиндикти кучагын алып жаткандыгы – тарыхый көркөм чыгармалардын ичинен ага теңдеш чыгарма жок экендигине толук ишенүүгө болот. Ошондуктан, ал (эпос) элибиздин тарыхый, маданий жана көркөм мурасынын туу чокусу болгондугу үчүн биз аны т ү б ө л ү к ы й ы к к е н ч катары аздектеп келе жатабыз.

Эпостун негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири катарында анын бай топонимиясын (белгилүү бир аймактын жер-суу аталыштарынын топтому) атоого болот. Эпостун ушунчалык бай топонимиясы өз мезгилине жараша ар кайсы чөлкөмдө социалдык жана экономикалык жактан таасир көрсөтүп, белгилүү өлчөмдө (санда) М а н а с аттуу топонимдердин пайда болушуна, көбөйүшүнө жана алардын мейкиндик боюнча таралышына өбөлгө түзгөн. Албетте, алардын бир аймакта көбүрөөк, экинчисинде сейрек болгондугун жашырууга болбойт. Айта кете турган экинчи бир жагдай – «Манас» эпосуна байланышкан жер-суу аталыштары азыркы Кыргызстандын аймагында өтө кеңири тараган. Алар, биринчи кезекте, эпостун башкы каарманы Манас менен байланышса, экинчиден, эпостогу оң кейипкерлердин (Бакай, Каныкей, Кошой, Айчүрөк...) ысымдары менен да байланышып турат.

«Манас» эпосуна байланыштуу жер-суу аталыштарынын келип чыгышы жана алардын таралышы М а н а с аттуу топонимдердин пайда болушуна түздөн-түз таасир бергендигин жөнөкөй эле байкоого болот.

Эми сөз м а н а с и а н а туурасында болсун. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына байланыштуу өз демилгелүү картографиялык топ (С.Өмүрзаков, Т.Эшенкулов, А.Байбөрүев) түзүлүп, анын алдына көөнөрбөс эпосубуздун урунттуу окуяларын чагылдырган бир нече карта түзүү милдети коюлган болчу. Аталган топ жакында «Манасиана» деген картаны түзүүнү аяктады. Аны түзүү үчүн ондогон тарыхый адабияттар, картографиялык жана элдик булактар пайдаланылды.

Бүгүнкү күндө канча аталыш Манастын ысымы менен байланышкан? Албетте, алардын жалпы санын аныктоо биз үчүн жеңилге турган жок.

¹ Макала «Заман Кыргызстан» газетасына жарыяланган (1995-жылдын июль айы). Конкурстун жыйынтыгы боюнча макала газетанын байгесине ээ болгон.

Ошондуктан, окурманга түшүнүктүү болсун үчүн окуяны башынан баштаганыбыз жөндүү болоттур. Бул жерде биз тамак-аш продукциясына (коньяк, сигарет, бальзам ж.б.), маданий («Манас» кинотеатры, спорттук командалар), чарбалык (колхоз жана совхоз) жана мекеме-ишканаларга коюлган аталыштарды эске алганыбыз жок.

Манас аттуу топонимдер, негизинен, үч топко бөлүнүп, алар маанисине жана маңызына байланыштуу мындайча ажыратылды:

1. «Манас» эпосунун негизги каарманына байланышкан топонимдер.
2. Манастын өзүнө тиешеси бар-жогу белгисиз топонимдер.
3. Манас аттуу жасалма аталыштар.

Жогоруда аталып өткөн 3 группа (тайпа) семантикалык жактан төмөнкүдөй жиктелди: а) тоо, чоку, ашуу, дөбө, ой жана башкалардын энчилүү аттары; б) өзөн (дарыя), көл, арал, булуң, арык, сай аталыштары; в) кыштак (айыл), шаар, мазар жана башкалардын аталыштары.

Кыргызстандын аймагында азыркы тапта М а н а с аттуу 17 аталыш бар. Алардын ичинен бешөөсү жасалма аталыш болуп саналат да, алар: Манас кыштагы (Сокулук жана Манас райондору), Манас аэропорту (Бишкек шаары), Манас району (Талас областы), Манас мөңгүсү (Талас Ала-Тоосу). Ошондой эле бул тизмеге Манастын ысымын алып жүргөн чарбалар (Талас жана Манас райондору), социалдык-экономикалык аталыштар (мектептер, көчөлөр, кинотеатрлар ж.б.) киргизилген жок. Буга кошумча «Кыргыз жергеси» деп аталган энциклопедиялык жыйнакта (Фрунзе, 1990) М а н а с-Э э р деген аталыш тексттин арасынан жолугат. Ошол аталыш Манас аттуу топонимдердин тизмеси келтирилген жерде кездешпейт. Ушул себептен Манас-Ээр да тизмеге киргизилген жок. Азыр жарыкка чыгуунун алдында турган «Манас» энциклопедиясында да Манастын ысымы менен байланышкан айрым жер-суу аталыштары бар экендиги ырас. Алардын негизги бөлүгү айрым бирөөлөрдүн айтуусу, же болбосо жазып жиберүүсү боюнча энциклопедияга киргизилген. Ал эми ошол топонимдер эл арасына кеңири тарабагандыгын эске алып, биз аларды да өз тизмебизге киргизгенибиз жок.

Манаска тиешеси бар-жогу белгисиз топонимдер кайсы аймактарда кездешет? Биринчи кезекте алардын топтому Дагестанда жолугат (Каспий деңизинин бою). Алардын саны бешөө (Манаскент, Манас-Өзөн, Манасаул, Манас). Аталган топонимдердин бири дарыя (Манас-Өзөн), экинчиси курорт (Манас), үчүнчүсү темир жол станциясы (Манас), төртүнчүсү шаарча (Манаскент), бешинчиси кыштак (Манасаул) болуп саналат.

Чындыгында, аталган жер-суу аталыштарынын Манаска тиешеси барбы? – деген соболго азырынча түз жооп берүү өтө кыйын. Ошондой болсо да, Дагестанда жашаган кумук (кумык) элин (кыргызга тили, каада-салты жана үрп-адаты окшоштугу жана жакындыгы бар) эске алсак, анда, Дагестандагы Манас аттуу топонимдердин улуу эпоско тиешеси бар экендигине ынаным пайда болот. Себеби, жогоруда биз санап өткөн жер-суу аттарынын айрымдары кумук эли жашаган аймактардан жолугуп жатпайбы.

Ушундай эле аталыштардын экинчи топтому Тибет (Кытай), Непал, Бутан жана Индиянын түндүк чөлкөмүнө таандык болот. Бул аймакта кездешүүчү Манас аттуу жер-суу аттары Брахмапутра жана Ганг дарыяларынын аралыгында жатат да, алардын жалпы саны төрт (көл, дарыя, корук, чоку). Көл Манасаровар деген ат менен белгилүү болсо, корук менен дарыя Манас аттуу, ал эми чокунун аты – Манаслу.

«Манас» эпосунун географиясынын түштүк чеги Меке, Медина жана Индияны камтып жаткандыктан, ошондой эле 15-16-кылымдарда Аксак Темирдин жана анын тукуму болгон З.Бабурдун аскерлеринин байыркы өлкөгө жеткендигин эске алсак, «Манас» эпосу тууралуу алгачкы кабар берген «Маджму ат-таварих» деген 16-кылымга таандык тарыхый эмгекти көңүлгө түйсөк, анда чыракка май тамызылып жаткандыгына үмүттүү кароого болот. Дегинкиси, негизги изилдөөлөр дагы алдыда турат эмеспи.

Манаска байланышкан жана байланышпаган айрым топонимдердин тамыры тээ тереңде жаткандыгына ынанууга болот. Анын айкын далилдеринин бирин Самарканд (эпосто Самаркан формасында жолугат) шаарынын жанынан кездешкен М а н а с-А р ы к топониминен көрүүгө болот. Тарыхый булактардан табылган маалыматтарга караганда, ал (Манас-Арык) биздин заманга чейин кезиккен аталыштардан болуп саналат экен. Ушул эле аймакта жолуккан эки топоним (М а н а с-А ш у у, М а н а с-Т о о) «Манас» эпосунун өзүнө байланышып тургандыгынан шек саноого болбойт. Манастын атасы Жакыптын окуялары, Манастын Самаркан менен Букарга барышы, ошол аймактарды аздыр-көптүр жердеп турушу – биз атап өткөн топонимдерди чийинден сырткары чыгарып салууга болбой тургандыгын тастыктап тургансыйт.

Ал эми Тибет менен Гималай аймактарында жолуккан М а н а с л у чокусу, М а н а с дарыясы жана М а н а с а р о в а р көлүнүн аттары биздин заманга чейинки 1-миң жылдыкта пайда болушкан, өтө байыркы аталыштардан деп боолголоого толук негиз бар.

Азыркы Кыргызстандын аймагында Манастын ысымы менен кайсы жер-суу аталыштары байланышкан? Алардын басымдуу бөлүгү Талас өрөөнүндө кездешет. Кыргыз Ала-Тоосунун күн батыш тарабындагы чоку – Манас-Чоку делинсе, Талас Ала-Тоосунун эң бийик чокусунун аты – Манас-Ата (4482 м). Талас дарыясынын оң куймасы болгон Кеңколдун өрөөнүндө Манастын ордосу жайгашып, ошол эле жерде Манас-Супа (Манастын Кароол-Дөбөсү) деген тоо жатса, Таш-Арык кыштагынын тушунда Манастын күмбөзү турат. Ушул эле жерде этектей чыгарылган Манас-Арык жайгашкан. Кыргыз Ала-Тоосунун Чүй өрөөнүнө караган капталында (Кайыңды өздөндөрүнүн башы) Манас тоосу (чокусу) жолукса, Сары-Жаз өрөөнүндө Манас-Таш деген зоока, Жумгалда – Манастын кыштоосу менен өрдөшү кездешсе, Арстанбаптын аймагында Манас-Үңкүр жана Ноокатта Кырк-Манас деп аталган бөксө тоо жолугат.

«Заман Кыргызстан» газетасына жарыяланган айрым материалдарда Манастын бейити (кабыры) Баткен менен Аксы (Ала-Бука району) аймактарында делинип, көшөрүп, көкүрөк коё «далилдешип» жатышса да, Чүй суусунун оң жээгинде (Казакстан) Манас-Бейит деген жолугат. Ушундай эле аталыштагы топоним Тажикстандын Жергеталында да кездешет.

Өзбекстандын Фергана шаарынын аймагынан жолуккан кырдын аты – Кыр-Манас. Ал эми Ташкендин (Ташкент) аймагынан, Чырчык дарыясынын боюнан Караманас-Сай деп аталган эки кыштак жана сай жолугат. Арал деңизинин боюнда жайгашкан булуң менен арал дагы Манастын ысымын алып жүрөт.

Кегендин өрөөнүндө (Казакстан) Манастын Боз-Дөбөсү жатса, Иле Ала-Тоосунда Манас-Чоку тоосу кездешип, Каштек белинин тушунда Манас-Сай (Кыргызстанга чектеш) жатат, Тарбагатай тоо кыркасында Манас деген жер жолукса, ошондой эле андагы белдин аты – Манас-Ашуу.

Кытайдын Жунгар Ала-Тоосунун этектеринде (бул тоо системасынын көпчүлүк бөлүгү азыр Казакстандын чегинде турат) М а н а с аттуу үч топоним кездешет: анын бири шаар болсо, экинчиси – көл, үчүнчүсү – дарыя.

М а н а с аттуу топонимдердин Арал жана Каспий деңиздеринин бойлорунан, ошондой эле Түркиянын чегинен (Манис, Маниса жана Манас түрүндө делинет) кездешип жаткандыгы – ойлонто турган маселе экендигинде талаш жок. Ушундай эле жер-суу аталыштарынын Борбордук жана Орто Азиянын (мурунку түшүнүктө) жана Казакстандын түндүк-чыгыш чөлкөмдөрүндө жолугуп калышын эпостогу окуялардын мазмуну менен байланыштырып кароого болот. Ал эми Кыргызстандын чегиндеги М а н а с аттуу жер-суу аталыштары – эпостун башкы каарманынын наамын жана даңкын чагылдырып тургандыгында шек жок. Козгоочу сөздүн өзөгү алардын качан жана кайсы мезгилдерде (кылымдарда) пайда болгондугунда турат. Белгилүү изилдөөчү, профессор А.Н.Бернштам (1910-1956) 10-кылымда жазылган тарыхый эмгектеги (Худуд ал-алам) М а н и с деген тоолордун атына таянып, М а н а с ысымы Ала-Тоо аймагына мындан 1000 жыл мурда белгилүү боло баштаган деп божомолдогон. Бирок, М а н а с деген топоним Борбордук Азияда (Жунгария, өзөн) биринчи жолу 13-кылымда жазылган кытайлык эмгекте кезигет. Ала-Тоо аймагына бул аталыш кыйла кечирээк келген шекилдүү. 16-кылымга таандык тарыхый эмгекте (Маджму ат-таварих) ал топоним эмес (!), антропоним (адам ысымы) катары айтылат.

«Манас» эпосу кыргыз антропонимикасына да зор таасир берген тарыхый көркөм чыгарма болуп саналат. Анын негизги оң (Манас, Бакай, Семетей, Сейтек, Каныкей, Айчүрөк, Алмамбет ж.б.) жана терс (Коңурбай, Канчоро, Жолой, Кыяз ж.б.) каармандарынын ысымдары да адам аттарына кеңири тарагандыгына да күбө болуп жүрөбүз. Азыр бул процесс дале ийгиликтүү улантылып келатат (Жапаров Ш. Кыргыз адам аттарынын сөздүгү. Фрунзе, 1979; Жапаров Ш. Кыргыз адам аттары. Фрунзе, 1989; Жапаров Ш. Сенин ысмың ким? Фрунзе, 1988; Жапаров Ш. Киргизская антропонимика. Фрунзе, 1992).

Ошондой эле акындар, жазуучулар жана драматургдар четте калышкан жок. Ырлар жана поэмалар жазылып, жазуучулар К.Жусупов менен А.Жакыпбеков «Манас» эпосун романга айланташса (бул иштин соңуна А.Жакыпбеков чыкты), акын жана драматург Ж.Садыков «Айкөл Манасты», «Манастын уулу Семетейди» жана «Сейтекти» жаратып, алар сахналаштырылса, акын жана драматург Н.Жүндүбаева «Кыз Сайкалды» жазып, аталган пьеса сахнадан өз жолун тапты. Буларга кошумча «Кагылайын, Манасым!» жана «Кайран катын Каныкей» деп аталган жана башка пьесалар жаралды. Биздин оюбузча бул саамалыктын башатында Ж.Бөкөнбаев (1910-1944) тургандай: ал «Айчүрөк» операсынын

либреттосун (биргелешип болсо керек эле?) жана «Семетей» пьесасын жазган эле.

Бул темадан композиторлор да четте калышкан жок. Алар «Манас» жана «Айчүрөк» операларын (А.Малдыбаев, В.Власов, В.Фере) жаратышса, айрым композиторлор менен балетмейстерлер (К.Молдобасанов, М.Асылбашев) менен бирдикте музыкалык ири чыгармаларды жаратканга жетишишти. Бул иш дале улантылып келетат.

Сүрөтчүлөр да бул темадан четте калышкан жок. Көрүнүктүү скульптор (бедизчи) Т.Садыков Манасты жана анын ишенимдүү адамдарын, манасчыларды кошуу менен бирдикте скульптуралык ансамбль жаратса, бедизчи Р.Парпиев да мындай иштен четте калбады. Сүрөтчүлөр С.Чокморов, Б.Жумабаев, Ж.Кадыралиев, Т.Герцен жана башкалардын кыл калемдеринен ондогон чыгармалар жаралды.

Ал эми кинорежиссёрлор Б.Шамшиев менен М.Убукеев бул темага белсене киришкен ишмерлерден болуп саналат. Алар тарабынан «Манас» жана манасчылар туурасында тасмалар жаратылды. Ал эми кинорежиссёр М.Убукеев «Манас» эпосу боюнча тарыхый-көркөм изилдөө иштерин улантып келет.

«Манас» эпосун изилдөө иштери өткөн кылымда эле колго алынып, алгачкы саамалыктар Ч.Валихановго, В.Радловго жана Д.Алмашиге таандык. Эпосту изилдөө иши айрыкча совет доорунда өзгөчө колго алынып, изилдөө иштери жогорку чекке жетти. «Манас» эпосу боюнча урунттуу эмгектерди М.Ауэзов, К.Карасаев, К.Рахматулин, А.Маргулан, З.Бектенов, Б.Юнусалиев жана башкалар жаратышса, алардын манастануудагы сапарларын С.Мусаев, Р.Кыдырбаева, А.Салиев, М.Борбугулов, М.Мамыров, А.Жайнакова, К.Кырбашев, Э.Абдылдаев, Т.Абдракунов, А.Сыдыков, Р.Сарыпбеков, И.Молдобаев, О.Сооронов жана башкалар ийгиликтүү улантып жатышат, алардын, ошондой эле кийинки муундардын калемдеринен ондогон эмгектер жарык көрдү.

Эпостун 1000 жылдыгына карата үгүт-насыят жана реклама иштери мыктылап жүргүзүлүп, «Манас-1000» мамлекеттик дирекциясы, «Манас айылы», «Манас күмбөзү-коругу» жана «Мурас» ишкер долбоорлору кызуу иштеп жатышат. Ошондой эле аталгандардын катарына «Манас» студиясын, «Манастан аянба калайык!» жана «Манас жүрүш» аттуу программаларды киргизүүгө болот. Эл аралык коомчулуктун көңүлүнүн борборунда «Манас-1000 ат чабышы» турат. Коомчулук «Манас дүбүртү» аттуу газетаны жылуу кабыл алды. Республиканын басма сөзү анын радиоуктуруу жана телекөрсөтүүсү менен бирдикте эпостун 1000 жылдыгына карата ар кандай мазмундагы маалыматтарды эл арасына жеткирүүдө. Мурда жарык көрбөгөн айрым манасчылардын варианттары да өз алдынча китеп болуп чыгып жатат. Булардын арасында кытайлык манасчылар менен илимпоздордун да эмгектери бар. Ал эми эл аралык «Заман Кыргызстан» газетасынын беттеринде ар түрдүү изилдөөчүлөрдүн эмгектери гана жарыяланбастан, кызуу талаш-тартыш жаратуучу, жаңы далилдерди тизмектеп жаткан, ошондой эле айрым авторлордун өтө эле «ынанымдуу» фактылары да чагылдырылып жатат. Биз аларга сынтагуудан жан сын айтуудан алыспыз. Элибиздин «талаштан тактык жаралат» деген макалын урматтайбыз.

Эки томдук «Манас» энциклопедиясы жарыкка чыгуунун алдында турат. Алгачкы ирет Москвадан орус тилинде жарыкка чыккан (1951) «Манас» кайрадан «Мурас» ишкер долбоору аркылуу басылып чыкты. Ошондой эле кыргыз жана орус тилдеринде Москвадан «СССР элдеринин эпостору» деген серия боюнча басылып жаткан «Манастын» төртүнчү китеби да окурмандардын колуна тиймекчи. Коңшулаш өлкөлөрдө да улуу маарекеге байланыштуу иш-чаралар да жүргүзүлүп жатат. Буга кошумча – учурунда «Манас» казак, өзбек жана тажик тилдерине которулуп, өзүнчө китеп (толук эмес) болуп чыккандыгы окурмандардын эсинде бардыр.

«Манас» эпосу кыргыз элинин тарыхый, маданий жана көркөм мурасынын туу чокусу болуп саналат. Эпосто элибиз башынан кечирген тарыхый доорлордун мезгилине жараша үнү анын топонимиясында, этнографиясында, геологиясында жана географиясында жаңырып турат. Андыктан, кыйла илимий багыттарды кучагына камтып, табигый жана коомдук-саясий кубулуштарга комплекстүү мамиле кылууга мүмкүндүгү бир гана география илимине таандык эмеспи. Ушул себептен «Манас» эпосунун географиясы алиге чейин бузулбаган дың бойдон келүүдө. Ырас, айрым изилдөөчүлөр бул жагдайды өздөрүнүн эмгектеринде (Осмонбетов К.О. «Манас» эпосу кен байлыктар жөнүндө. «Кыргызстан маданияты» жумалыгы, 18.09.1980-ж.; Абдылдаев Э.А. Кыргыз фольклористикасынын тарыхынан. Фрунзе, 1983; Абдылдаев Э.А. «Манас» эпосунун историзми. Фрунзе, 1987; Абдракунов Т.А. Бабалардан калган сөз. Фрунзе, 1990; Молдобаев И.Б. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». Фрунзе, 1985; Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа. Фрунзе, 1989; Карасаев К.К. Камус наама. Фрунзе, 1990; Карасаев К.К. Камус наамадан жороп. Бишкек, 1992.) кыстара кетишкени менен маселеге олуттуу көңүл бурулган деп эсептөөгө негиз жок.

«Манас» эпосундагы эң мыкты сапат – анын жогорку деңгээлдеги географиялуулугунда. «Манастагыдай» деңгээлде эч бир эпос географиялуулукту бергенге дарамети жетпейт. Ошондуктан, биз «Манастагы жер-суу аталыштарын, элдерди, этносторду жана өлкөлөрдү атоо жана саноо менен гана чектелбестен, алардын орун алышы, жаратылыш шарттарынын ыңгайлуулуктары жана алардын өзгөчөлүктөрү, ошондой эле коомдук-саясий окуялар жогорку деңгээлдеги көркөм тил менен сүрөттөлөт. Айрыкча, жогорку деңгээлдеги көркөмдүк жактан сүрөттөөгө азыркы Кыргызстандын аймагы да кеңири камтылган. Ал эми «Көкөтөйдүн ашындагы» жаш Айдардын чабармандыгы, аштын алдындагы жана анын учурундагы, «Каныкейдин жомогундагы», «Чоң казаттагы (чабуулдагы)», «Сарытаздын баянындагы», «Семетейдин Букардан Таласка келишиндеги» жана башка окуялар географиялуулугу жагынан эпостун башка бөлүктөрүнөн кыйла артыкчылык кылышат. Ошондой эле кыргыз элинин географиялык түшүнүгүн (пайда болушу, калыптанышы, өнүгүшү) элдик оозеки чыгармачылыкта бир топ жеткилең чагылдыргандыгын айгинелеп турат. Ал эми айрым чөлкөмдөрдүн табигый-климаттык шарттарын биринен бирин айырмалап кароонун өзү эле элдик эпостун мыкты касиеттери бар экендигин күбөлөндүрүп турбайбы.

«Манас» эпосунун мыкты географиялык артыкчылыктарынын бар экендиги анын топонимиясынын бай болушун, көптөгөн жер-суу аталыштарынын эпос жана анын башкы каарманынын ысымы менен байланышып тургандыгын кабарлайт. Ушундан улам М А Н А С аттуу топонимдердин жана анын окуяларынын,

негизинен, Евразия континентине тарап кеткендигинин себеби ушунда жаткансыйт.